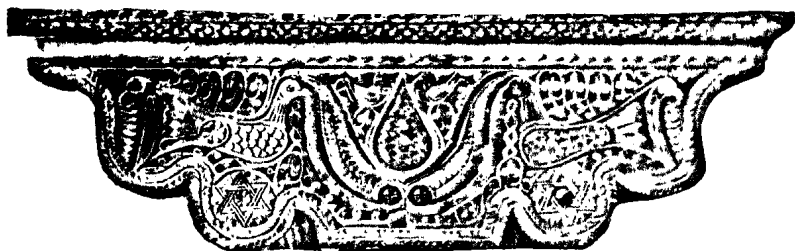

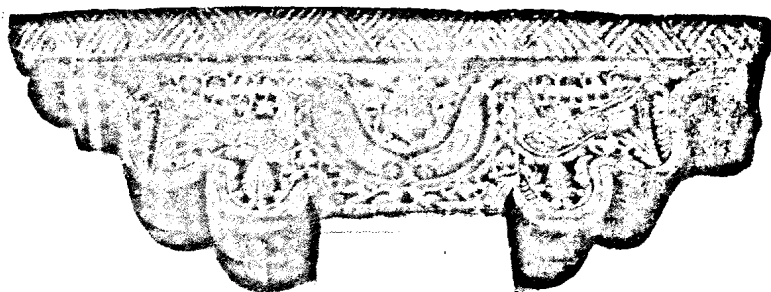
Թիւ 1. Սեւանի Ա. խոյակի մէկ երեսը: Երեսմի Պետական Պատմական Թանգարան:

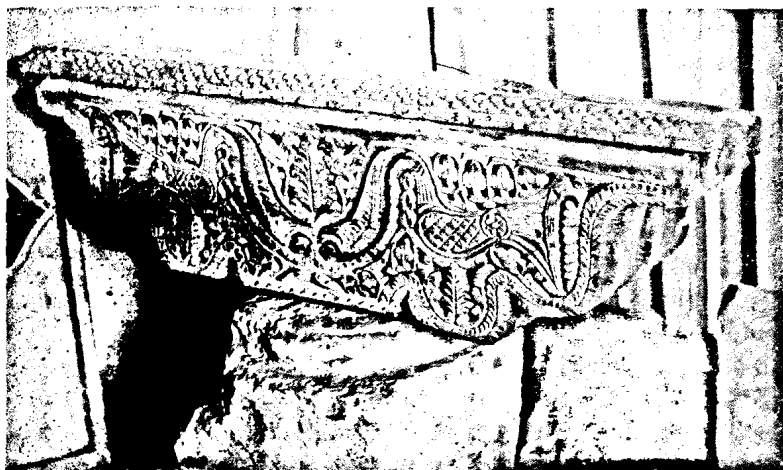
Թիւ 2. Սեւանի Ա. խոյակի միւս երեսը: Անդ:

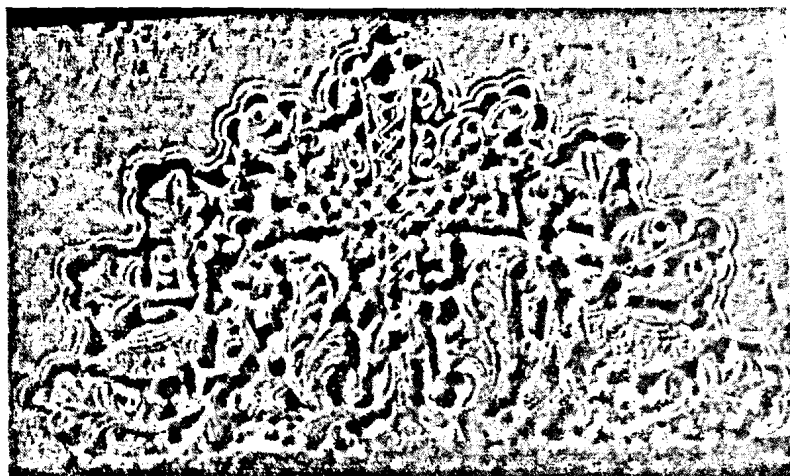
Թիւ 3. Սեւանի Բ. խոյակի մէկ երեսը: Անդ:

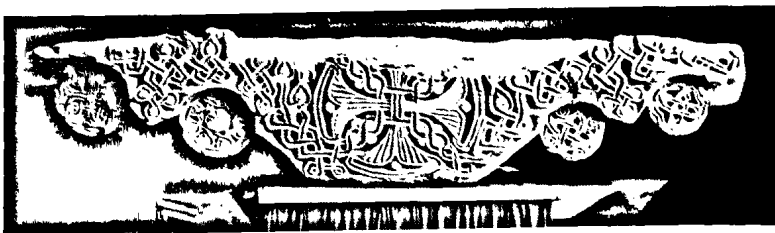
Թիւ 4. Սեւանի Գ. խոյակի մէկ երեսը: Լեւոնկրատի Հերմիդատի թանգարան:

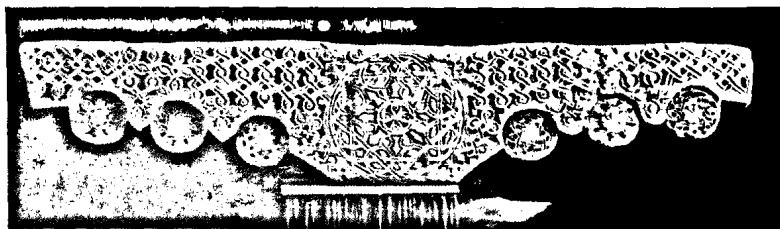
Թիւ 5. Յետմի Գ. խոյակի մէկ երեսը: Անդ:

Թիւ 6. Զարմբայի քարաժանգակ քարաւոր, Թ. դար: («Հայկական Հարտարարչութեան Միւմիքի Դպրոցը», Ս. Խ. Մնացականեան, էջ 28:)

Թիւ 7. Տաթբիի խոյակ: Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարան:

Թիւ 8. Տաթբիի խոյակ: Անդ:

ՓԱՅՏԱՓՈՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՈՒԻԵՍՏԸ ՎԱՅՈՑ ՄԷՋ

(Հնախօսական Ակնարկ Մը)

Տարակոյս չի կրնար ըստ որ Հայաստան իր լեռ աշիւք վիճակով ունեցած է ընտիր փայտի համար հարուստ անտառներ: Ունեցած է ազնիւ փայտի, պողպատու եւ անպտուղ ծառերու բազմաթիւ տեսակներ և իր փայտի հարստութիւնը բնիկները գործածած են շինարարութեան, հիւսնութեան, պանուղի կարիքներուն, կահադործութեան: Եղած է արտածման նիւթ եւ վերջապէս ուրիշ բնիկ արտադրութիւններու պէս պարծածուած է իր գեղարուեստի արտայայտման միջոց:

Հոս իմ նպատակն չէ խորանայ տաճարային Հայաստանի փայտի արտադրութեան եւ փայտագործութեան մէջ: Ու որ կը ցանկայ՝ կրնայ տուտ նիւթ գտնել միւս մատենագրութեան մէջ, ինչպէս՝ առհասարակ, ազգագրական եւ այլ թղթներուն մէջ: Հնադարեան նիւթերու շարքին դուցէ կարեւորագոյն երէն կը նկատեմ Սեւանի աւազանին մէջ գտնուած Հնադարեան կտուրներ, որոնք աւիմ զուգարուած են Երեւանի Պատական Պատմական թանգարանի մէջ, մուտքի գրիւտը դրան երկու կողմերը: Հոն որոշ կերպով կ'երեւի թէ փայտափորագրութիւնը մշակուած, զարգացած, Հնադարեան բարձրորակ արուեստ մըն էր Հայաստանի սահմաններուն մէջ: Կանգնուած փայտեայ մասերուն վրայ կ'երեւին զմայլելի ներութեամբ փորագրուած զարդաձեւեր, որոնցմով մենք կարող ենք մըջիկ փայտափորագրութեան զարգացում ունեցող ուրիշ Հնադարեան ազգերու հետ: Ինչ 1963-ին Կարմիր Բլուրի պեղումներուն միջոցին գտնուեցան Յ փայտեայ արձանիկներ ըստիւր քանդակուած եւ լաւ վիճակի մէջ, որոնք կը պահուին Երեւանի Պատական Պատմական Թանգարանը:

Ինչո՞ւ ցուցայի է որ մեր երկրին քաղա-

րական անհանդարտութիւնները, արտաքին անդադրում եւ աւերիչ արշաւաքներ, հրկիզումներն ու անթիւ երկրաշարժները շատ ու կարեւոր բան ի սպաս փճացուցած են եւ մեզի համար առ յաւէտ կորսնցուցած:

Սակայն կարծես իբրեւ հրաշքով հոս ու հոն երկրի իսլով մէկ անկիւնը, անմատչելի մէկ վայրը, մնացել ու փրկուել են քանի մը թանկագին՝ նմոյշներ՝ եւ նշխարներ մեր 'ախնեաց հանճարեղ արհեստաւորներուն ձեռքէն: Մեզի հասել են փայտաւէճ գեղաքանդակ փռնի խոյակներ, զմայլելի արուեստով փորուած դուռներ, 'գեղեցկաւէճ գրակայներ, մանձնատուփեր, օպարտի կաղապարներ, տնայնակաց խրեր, եւ այլն:

Փայտը գմբախտաբար նուազ տոկոսն է յարէ կամ մետաղէ: Ոչ միայն Հնդուստանի մեր փրկմանը կրանկէն մոխրանայով, այլ նաեւ չի դիմաւ արհեստակի չորութեան, խոնավութեան, եւ ենթակայ է զանազան միջատներու աւերումներուն: Ուրեմն պէտք է հրաշք նկատել որ մարդկային, բնական եւ միջատային աւերումներէ ազատուած, փրկուած եւ մինչեւ մեր օրերը հասած են այն նմոյշները որոնք մեր քննութեան 'իւթ պիտի կազմէն Հոս: Կսկիծով է որ պիտի յիշեմ քանի մը քանի գործեր, որոնք մեր օրերուն իսկ զոհ գացի բնական եւ մարդկային թնամշմոխի:

Հայկական փայտափորագրութեան արուեստը, ինչպէս որ ցուց պիտի տամ, անկասկածաբար մըն է, այսինքն անկասկածաբար ազգեցութիւններէ, ինքնուրոյն է եւ սերտ կերպով կապուած Հայկական քաղաքագործութեան եւ զարգարուեստի ուրիշ ճիւղերու գեղարուեստին: Կապ մը չունի

բիւզանդականին հետ(1)։ Էպպոս եւ բոլորովին կը տարբերի վրացական փայտափորագրական՝ արուեստէն (գատելով Նիքո Չուպինաշվիլիի վրաց Փայտափորագրութեան արուեստի մասին գործէն, Քփիլիսի, 1958), եւ գրացի մահմետական, արուեստներէն, բացի սելուզ-թուրք փայտափորագրական արուեստէն, որ լոկ արժագանք մը կը նկատեմ հայկական փայտափորագրութեան արուեստին՝ գործագրուած այս ալակընծ եկեր տիրապետողներուն համար, համեմատաբար աւելի ուշ ժամանակներուն(2)։

Մեր նախնեաց այդ արուեստին մէջ ունեցած բարձր կարողութեան սքանչելի նրբոյշէնք եւ Սեւանի վանքին համալուար չորս խոյակները, որոնցմէ երկուքը արժւոյ կը պահուին Երեւանի Պետական Պատմական թանկարանին մէջ, իսկ երկուքն ալ տարուած են Լենինգրատի Թանկարանը։

Մեր ճարտարապետութեան հմուտ եւ լուրջ մշակող պատմագէտները, ինչպէս Թորոմանեան եւ Ղաֆարբեան, այդ խոյակներուն շինութիւնը կը գետնեզնէ Սեւանայ վանքին Ս. Առաքելոց կեդեղելուն շինութեան ժամանակին, այսինքն Քրիստոսի 874 թուականին։ Ուրիշներ ալ, իրենք իրենց հաշիւներով, 9-10 դարերու գործ կը նկատեն, ինչպէս օրինակ այդ մասին ամենայնքովի գրող Ս. Ս. Մանգականեանը(3)։

(1) Նմանութիւն չեմ տեսներ 6-7 դարեմ բիւզանդական-գլխի փայտափորագրութեայ խոյակի կամ դրամ վերձուստի հետ, որ կը գտնուի այժմ Գուհիքի թանգարանը իբր քիւ 8781։ Անիի կամուրջի բիւզանդական կամ դպտի Ռոյշանբաւ ծածմը չիմ եթէ կամ։

(2) Հետաքրքրական է որ Գամայի Ալա եղիցիմի մզկիթին միայն իմ (բարձրագոյն Բարդիշի) ու կողմը կայ արձանագրութիւնը փայտափորագրութեայ վարպետին, որ կը յիշէ Ալիաթ-ճի (Ուրա), Հայաստան) *Առաքել* մը ըլլալը, որ իր այս գործը աւարտած է Սեպտեմբեր 1155ին Քրիստոսի։ Եթէ հաւատարմօք Հայ մը չէր այդ վարպետը, ամտարակայն փայտափորագրական արուեստը տարւած էր Հայ վարպետներէ՝ Գամի որ գտածը, ինչպէս փայտափորագրութեամբ արհեստը, հայկական էր ծագմամբ ի Ալիաթ Սեպտեմբերէն շատ առաջ։

(3) Հայկական ճարտարապետութեան Սինթէզ

Յարպիւի գրողը սակայն կ'ուզէ որ այս խոյակները այլուստ բերուած ըլլան հոս։ Այս մասին ան կը գրէ։ «Մանր, բարձրարուեստ փորագրութիւնները, որոնք տրամաբանական էին միայն լաւ լուսավորուած դահլիճներում, որոշակի հիմքեր են տալիս պնդելու, որ խոյակները այստեղ են բերուած մի ինչ-որ այլ, ամենայն հաւանական թեամբ այդ ժամանակ արդէն լիովին կործանուած պալատական շէնքից(4)։

Ընդունելով հարկած թէ Սեւանի խոյակները իրապէս ճամբ, բարձրարուեստ փորագրութիւններն են, արդարեւ ճշմարիտ եւ սակայն իրականութիւն է, որ Հայ Ինտարպրիտ, արուեստագետ թէ մեկնեաւ. երբեք միտք չեն ունեցած ցուցամոյտութեան, այլ՝ իրենց գործը իրենց տաղանդին բոլոր ուժով մշակած են գործիչ համար իսկ, առանց նկատի առնելու թէ ինչ աստիճանի տեսանելի կամ նշմարելի են անոնք։ Սեւանի քիւներուն փորագրութիւնը՝ տնայն կատարուած է բարձրորակ դեղարուեստական փայտափորագրող վարպետի մը բոլոր կարողութեամբ։ Նոյնիսկ Հայաստանի մէջ տեսած եմ ամենաազամէն ինչ նրբարուեստ խաչքարեր, որոնք եկեղեցւոյ մը ներքին խոր ստուերին մէջ հստակ թէ նշմարելի են։

Մնացականեան կ'ուզէ որ այս խոյակները բերուած ըլլան այդ ժամանակ արդէն լիովին կործանուած պալատական շէնքից(4)։ Լիւրճի կործանուած պալատական շէնք մը, եթէ նոյնիսկ լիւրճի հոս հիմնաւայտակ չի նշանակեր, դժուար թէ ջարդու-

Դպրոցը։ Գրեց Ս. Ս. Մանգականեան։ Երեւան, 1960։ Զարմամալիօրէմ հեղինակը միայն երկու շաբաթ փայտափորագրութեայ (էջ 87) խօսք կ'ընէ, մինչ շատ լաւ գիտնալու էր ամենց չորս հատ ըլլալը։ Արդեօք իր յիշած երկու փայտափորագրութեայ վարպետները (Լեւոն-կըրաւ Գառնուած Հէրմիդածի թանգարանը) Երեւանի մեր Հայկական Պետական Թանգարանին հոս, մար կորսուած կը սեղէ։ Մեծ յայտ ունիմ որ Ռուսներ ժողովուրդը պիտի չուզանայ ազնուօրէն գտնուի իրենց արդար տերերուն վերադարձնել՝ որ ցար ցար իրենց Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարանին մէջ։

(4) Անշ, էջ 88։

փորձեր չընկեր այս լայնանիստ նալըր խոսակները, որոնք նման աւերէ մը փրկուած ըլլալու որեւէ նշան ցոյց չեն տար, ինչպէս օրինակ Տաթեւէն (1931թ. երկրաշարժէ) փրկուած քարդուած խոսակները կը գոչեն։ Ան քիչ վերջ դարձեալ կը հարցնէ։ Վրտեղից են բերուել այս խոսակները։ Զբացառելով, անշուշտ, որեւէ այլ բնական վայրից բերուած լինելու հնարաւորութիւնը՝ մեզ թւում է, սակայն, որ նրանք ժամանակին զարդարել են կամ Սեւանի, այնքան նշանաւոր եւ հարուստ վանքի, վանատէր պարտար եւ կամ թէ չէ այն պարտարու կան կառուցուածքը, որը, անշուշտ, կրողացել էր այստեղ, այս Նոյասուն կողմէ իրեն իրեն, սոսաւ աշին նստաւայր՝ նոյն այդ Սեւանի վանքից ելած կաթողիկոսներէն որեւէ մէկը։ Այս հաւանականութիւնը ապացուցանող ոչ մէկ առեւայ կայ։ Վերջին կողմէ կործանուած պարտարական շէնք իր աւերակներուն մէջ պիտի չպահուէր անեղծ յորս հոյակապ եւ նալըր քիւնքը։ Ո՛ր ա, կարելի է խորհիլ որ երբ եկեղեցին շինուեցաւ 874ին Քրիստոսի, այդ խոսակները ստանալու համար քանդեցին որեւէ վանատէր պարտար կամ պարտարական շէնք թէ՛ կողմէ կաթողիկոսական առաւանդը։ խոսակներուն տրուեալ դժուար թէ 874ական թուականներէն աւելի հին ըլլայ։ խոյակներուն զարդարանքներուն շարադրութիւնը, ինչպէս պիտի տեսնենք, այդ շրջանէն աւելի կանուխ չըլան մը ցոյց չի տար։

Դժբախտաբար կարելի չեղաւ բոլոր յորս խոսակներուն, իրենց երկու երեսներով, նկարները աւանդալ։ Թիւ 1 եւ 2՝ կարները կը ներկայացնեն Երեւանի Պետական Պատմական Թանգարանը այժմ ցուցադրուած առաջին խոսակին երկու երեսները։ Թիւ 3 նկարը՝ Նոյն տեղի երկրորդ խոսակին մէկ երեսը։ Թիւ 4 եւ 5 կը ներկայացնեն Լենինկրատի Թանգարանին մէջ պահուած երրորդ եւ չորրորդ խոսակներուն մէկ մէկ երեսներուն նկարները։ Նրա կարներուն համար շնորհապարտ եմ երեւանի Պետական Թանգարանի տնօրէնութեան, որ աղետաբար բարեհաճեցաւ հրատարակութեան, համար արտադրել գանձեր։

Շարադրական գլխաւոր մասերուն մէջ Սեւանի խոսակներուն բոլոր երեսները ալ գրեթէ համանման են, միայն մանրամասնութեանց մէջ կը տարբերին։ Իւրաքանչիւր երես շարադրուած է մէջտեղէն կիսուած երկու նմանապիւր բաժանումներէ բաղկացած զարդաձեւերէ, գեղակապ ոճաւորմամբ բուսական եւ թռչնածեւ ներշնչուածներէ։ Բոլորին մէջ ալ արմաւենիի ոճաւորմամբ հեշտակոր տերեւներ միացած բուերէ կը բաժնուին, քանալով կեդրոն մը՝ որուն մէջ նոճիածեւ ծառակերպ մը գեղեցիկօրէն կը նստի։ Ո՛ր շնորհալի զարարումով ոճաւորեալ արմաւենիի տերեւները եւ ո՛ր ալ ոճիւնները նորմալիւններ են մեր արաւստին մէջ այդ չըլանին։ Արմաւենիի տերեւները մեղի կը յայտնուի օրինակ Դուինի հնադարեան Կաթողիկոսարանին մասերը՝ երուն քանդակներուն մէջ, Նոճիի կը հանդիպենք Երեւանի Պոլոս-Պետրոս Եկեղեցին (այժմ քանդուած)՝ բաղնիստ ուրմանիկներուն մէջ, որոնցմէ հինգերորդ խաւը Հայոց ԾԶ կամ Քրիստոսի 1131 թուականը կը կրէ, մինչ ոճիւններով ուրմանիկները խաւը ներքեւէն երրորդ խաւը էր։ Ուրեմն ոճիւնները ուրմանիկները անտարաւորապէս պէտք է Դրդ կամ Տրդ դարէն ըլլան։ Այս երկու բուսական ձեւերը տարածուեցան մեր քաղաքագործութեան եւ մանրանկարչութեան մէջ։ խոսակներուն երեսներուն յատկապէս զարդարուած է շատ ոճաւորուած խաղողի որթատունկի զաւարուն ստեղծով եւ անոնցմէ ձեւաւորուած կլորներուն մէջ ոճաւորուած որթի տերեւներով(5)։ Տեղ տեղ կ'երեւին որթի զաւարուն ստեղծներ։ խոսակներուն բոլոր երեսներին ալ ունին ոճաւորուած աղաւթներ (որոնք երկրորդ կ'երեւին)։ Աղաւթներուն դէմ առ դէմ պոլոսները մենք նայեալ կը հանդիպենք հիմաւանայ հին յաւարէն արմաւորութեան յիշատակարանին վրայ եւ անի վերջ ալ մեր արուեստը, մէջ յաճախ Խոսակներուն իւրաքանչիւր երեսներուն ալ կեդրոնանիստ ոճիւններ վերի ծալին երկու կողմը՝ կը գտնենք մանրազդիւր թռչուններ։

(5) Առնց տարբերակներ շատ սովորական են մեր ձեռագրաց ծաղիւններուն մէջ։

բացի թիւ 1 խոյակներէն: Ասո՞ք ալ ազաններու պաշտօնները կը թողու՝ յայտին: Բացի թիւ 1 եւ 2 նկարներէն (սուալին խոյակին երկու երեսները), խոյոր աղանի՛րը կեցած է մէկ կողմի հասաարաթեւ խաչի մը, եւ միւս երեսը՝ վեցանկէն սակարագործ աստղերու վրայ, որոնք այսօր Հրեաները խաբարուցած են իր Դաւիթի Աստղ: Միւս խոյակներուն նոյն տեղերը դարգարուած են Գծիածեւ ծառածեւով: Աղաններուն պոչերուն բունինչ աղուցուած են ութարթիակ վարդաւենի: Այս վարդաւենիներուն մանրկները մենք կը գտնենք խաչերուն անկիւնները, Դաւիթի Աստղին կողքերը կամ արմատներէ տերեւներուն ցողուններուն կողքացած մէջ:

Այսպէս ոճաւորուած արձաններէի տեսնենք, ծոծիածեւ ծառերու, աղանաճեւերու, խաչերու, ութարթիակ վարդաւենիներու, Հիւսկէն աստղերուն խորքը կամ յատկու իր ցողունով չըլնակուած եռաբլթակ տերեւը, որ խոյակներուն երեսներուն միւս զարդաճեւերուն համեմատութեամբ՝ ամենահասարակը կ'երեւի, ոճաւորուած ամենահասարակ հայկական գծածեւն է մեր բարաբանդակներուն եւ մանաւանդ մեր գրչագիրներուն խորաններուն (եւ լուսանցադարդերուն) մանրանկարչական ծագուածներուն մէջ:

Անտարակոյս խոյակներուն երեսներուն այս զարդարուեալ պատահական գծածեւերով չէ որ շարտրուած է: Ըղհակառակը, ամէն բան որ այս խոյակներուն վրայ այնքան խնամով եւ գեղեցիկութեամբ քանդակուած է, ունի ջրիստոնէական Նրա՛կուութիւն մը: Ծառածեւերը Կենաց Ծառի խտացում կրնան ըլլալ, աղանիները՝ Սուրբ Հոգւոյն նշանակութեամբ պատկերացուած են: Որթատունկերը Հին ջրիստոնէական շատ սերուած ու արհեստուած հաւասարաթեւ խաչերու, վեցանկէն աստղերու, արձաններէ տերեւներու հետ, բոլոր՝ ալ ջրիստոնէական արուեստին իւրացուած եւ ջրիստոնէական սրբապա նշանակութեամբ նուիրականացուած, դործածուած են հայկական արուեստին բոլոր ճիւղերուն մէջ: Հոս ասոնք համադրուած են այս չարագրութեան մէջ ի միասին, հասա-

նարար յաւիտենական սուրբ եւ օրհնեալ կեանքի ներշնչմամբ:

Անպարտք ըսելու որ իմ նպատակն չէ հոս այս գծածեւերուն սկզբնապէս յղացման եւ անոնց զարգացման բարոյական արժէքին վերլուծման, կրօնական շանակութեան մասին խօսիլ: Գարգապէս հարկ տեսցի չեղտել որ ասո՞ք պատահական: Ժողովրդի գծածեւեր չեն մեր արուեստին: Ինչ որ մեզի համար հոս կարեւոր է այն է՝ որ այս խոյակները կը ներկայանան իրենց զուտ հայկական արուեստով ինքնորոշ գաւթէ: Խիստ հազուադէպ ընտիր նմուշներ, որոնք մեզի կը ներկայացնեն հայկական գեղարուեստը, թէեւ կրօնական ատարագով, սակայն անուղղանախօրէն ամօճիկ օճով եւ պարայայտութեամբ:

Սեւեռի խոյակներուն վայտափորագրութիւնը բացարձակապէս, ամէն չափանիւղով, խիստ ընտիր փորագրութիւն է: Խոյակներուն զարդագծերը պատաստուած են որովայնապէս վայտափորագրութեան համար, ասոնց որեւէ կերպով ինչայնու փորագրիչի կարողութեան: Նկատելով աշխատանքին նրբութիւնը, մենք քաջարձակապէս կ'ընդունինք որ վայտափորագրութիւնը մեծապէս զարգացած էր Հայոց մէջ դոնէ իննբորոգ դարուն: Սեւեռի խոյակներուն արուեստը յիշեցնող ճոճով քարաքանդակ մը հասած է մեզի: Թալի՛ք չըլնի Ջարնիմ գիւղի եկեղեցիի բարձրաքանդակը, նոյնպէս հասանաբար Ծրդ դարէն: Հոս Կենաց Ծառը փոխանակուած է Հիւսկէն խաչով մը: Սակայն զարդաճեւերու շարագրութեանն աւելի մեզ հոս կը հետաքրքրէ քարի վրայ եղած այս փորագրութիւնը: Որոշ է որ գծածեւ աւելի յարմար է վայտի վրայ փորագրութեան, քան թէ քարի: Ասիկա անսովոր թող չնկատուի մեր արուեստին մէջ: Մենք յաճախ կը հանդիպինք ընտիր մանրանկարչութեամբ գրչագիրներու, որոնց մանրանկարիչները քարաքանդակներու ծաղկողներ եղած են: Ջարնիմի քարաքանդակ նմայիչ մէջ մենք վայտափորագրող արուեստագէտ մը կը տեսնենք, որ կամ քաջաքանդակողի մը համար աւելի վայտափորագրութեան յարմար զարդաճեւ մը պատրաստած է եւ կամ թէ քարաքանդակողը ուղղակի վայտափորագրեալ նմայիչ

ժը օգտուած է իր քարաքանդակին համար (Նկար թիւ 6) :

Դժուար պիտի ըլլար նման ուրիշ նյութեր զատել մեր արուեստին ճոխ քարաքանդակներու գանձարանէն : Սակայն արդէն յանդիման ըսինք այս մասին եւ աւելորդ կրկնութիւններ պարզապէս մեր նիւթէն զմեզ պիտի հեռացնեն :

Սեւա՛ ի խոյակներուն նման ուրիշ դրոշմ տողներ չունին : Սեյնուզ փայտափորագրութիւնը ո՛ր միայն առաջնութիւն չի ներկայացներ հայկականին համեմատելով, այլ տարակոյտ չի մ'ար որ Սեյնուզներու համար կատարուած փայտափորագրութիւնը, որմէ ինչ որ նմոյշներ հասած են, շատ շատ կրնայ ըլլալ Հայ փայտափորագրութեան անմիջական ծնու դր : Այս մասին գուցէ աւելի մերջ՝ եթէ մեր աշխատութիւնը շատ չերկարի : Վրացական փայտափորագրութիւնները, իբր հնագոյ՜ներ՝ անթուան անտեսներով եւ կահկարասիներով կ'ը ներկայացուն, եւ ոչ միայն՝ որեւէ նմանութիւն ու կապ չունի Սեւանի խոյակներու՝ հոյակապ արուեստին ու փորագրութեան հետ, այլ եւ Սեւանի խոյակները իրենց վաւերական հնութեամբ եւ մեծ ու ինքնուրոյն արուեստով ա՛մէ՛ կերպով կ'յերկացնեն՝ վրացականը :

Սակայն թող չխորհուի որ Սեւանի խոյակները քաջասութիւն ո՛ւ հայկական արուեստին մէջ : Փայտափորագրութեան ցոյցին նմոյշ խոյակներ գոյութիւն ունեցած են նաեւ Տաթևի հնագրութեան՝ վանքին մէջ : Այս խոյակներու գոյութիւն ունէին մինչեւ 1931 թ. կործանարար երկրաշարժը, երբ մասնա կործանեցան, խոյակներն ալ ջարդուիլու ըլլալէ մասամբ ապաստուեցան եւ փոխադրուեցան Նրեանի Պետական Պատմական թանգարանը, ուր կը պահուին, թէեւ չեն ցուցադրուած : Այս խոյակներուն երկու հատին նկարը ի՛նչ հայթայթուեցաւ Թանգարանին պատուարածան ա՛օրէնութեանէն, զորս հոս կը հրատարակեմ իբր նկար թիւ 7 եւ 8 : Վերին ՚հարկը խոյակը սովորական է, իսկ թիւ 7 նկարին խոյակը ցոյց կու տայ կտորուած մաս մը : Թանգարանին պահեստին մէջ տեսայ երբորդ խոյակի մը Զարդուած մէկ փոքր կտորը, որուն կեղծոնական դժագրութիւնը հաւատար

ար նոյնն է թիւ 7 նկարին խոյակին հետ և Այս խոյակները առաջին ա՛գած մեր արուեստին մէջ հոս մենք կը ներկայացնենք եւ լուսանկարենք ալ առաջին անգամ ըլլալով կը հրատարակենք զի պարուստական աշխարհին ուշադրութեան յանձնելով :

Նախ ըսեմ որ ճաթեւէն բերուած սիւներու խոյակները ընդհանուր յորջորջումէն աւելի ըսն մը չկրցայ օրովիլ այս խոյակներու՝ մասին Տաթևի հին նկարագրութեանց մէջ այս խոյակներուն ուր զետեղուած ըլլալուն մասին յիշատակութեան չհանդիպեցայ դժբախտաբար : Մենք գտնենք ճաթեւի խոյակները ը՛ղհանուր մեղագրութեամբ ճանչցանք եւ այդպէս ալ կը ներկայացնենք :

Այս խոյակներուն փայտափորագրական արուեստը չունի այ՛ նորութիւնը՝ օրուն եւ հանդիպինք Սեւանի խոյակներուն մէջ : Գծաձեւէն ներջ՝ չունը ուղղակի խաչէն եւ մեր արուեստին հիւսկինաձեւ ունէն առնուած է եւ պարզօրէն շարագրուած և Թիւ 8 նկարին խոյակը փորագրական արուեստով շատ աւելի մարպետի գործ է, աւելի յարգ եւ նուրբ, քան, թէ թիւ 7 նկարի խոյակին փորագրական արուեստը : Զարդաձեւով ալ կը տարբերին : Թիւ 7 նկարի խոյակը թիւ 8 նկարի խոյակին ժամանակով աւելի ուշ ալ կրնայ ըլլալ : Թիւ 8 նկարին խոյակը ԺԳ-ԺԴ. դարու գործ ըլլայ հաւանաբար, եւ աղբրս ունի Տէր Զարդապետի 1253ին յիշած կամ Պորոգան Տաթևի Առաքելոյի գրան արուեստիչ հետ :

Այս խոյակին երկու կողմերուն խորաքանդակ փորուած են երեքական հիւսկինաքար ՚խարներ : Վեց Նշխարներն ալ տարբերակներ կը ներկայացնեն մանրամասնութեանց մէջ : խոյակներուն արուեստը պարզօրէն բոլորովի՛ թնջատիպ հայկական է :

Թիւ 7 նկարին խոյակին երկու թեւերուց իւրաքանչիւրին տակ միայն երկուսուս նշխար՛եր կան, փոխառակ միւսին երեքներուն : Նշխարներէն մին խոյակին կեղծոն խաչին մէկ տարբերակն է, աւելի պարզ եւ խոսեցած գծաձեւերով : Նշխարներէն մին ալ ո՛ւմարպետ օրինակութիւնն է թիւ 8 խոյակին նշխարներէն մէկուն : Իսկ մէկ թեւին երկու նշխարներն ալ կրկնու-

Թիւններ եւ իրարու: Այս խոյակին փորագրութիւնը գուցէ պէտք է մինչեւ Ժն. դար բերել: Դժբախտութիւն է որ խոյակ ներուն վայրի մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք: Բան մը՝ որ գուցէ Հելտացներ առնոց փորագրութեան համար աւելի վերջնական թուականներ նշանակելը:

Այսպէս տարակոյս չկայ որ Սեւանայ իններորդ դարէն խոյակներու, ձեւով փայտափորագրեալ խոյակներ բացառութիւն չէին հայկական շինարարական արուեստին մէջ եւ մենք անոնց կը հանդիպինք Նոյն իսկ ԺԳ. դարուն եւ վերջոյ՝ հետեւելով՝ աւելի ուշ ալ, մինչեւ ԺԵ. դարուն:

Դառնալով Սեւանի խոյակներուն դարագրութեան, դժբախտաբար այս շրջանին (իններորդ դար) ոչ միայն զբնագիրներ չեն հասած մեզի, այլ եւ Դոյնիկ որոշ գաղտփար չունինք Հայ արուեստին, արտայայտութեան մասին: Բնական է որ զոյգ մը խոյակներ պիտի չբաւէին դո՛ւն հարեւա՞յի գաղափար մը ունենալու Հայ արուեստի այդ ժամանակաւ տարողութեան մասին: Նոյն ատեն կրնանք ըսել որ ինչ որ եկած է այս խոյակներուն, շնորհիւ, մեզի ցոյց կու տայ խորհրդապաշտ ճաշակ մը, որուն մէջ թշուռն թէ բոլոր արդէն ստացած են բնիկ հայկական (քա՛ն որ այլուստ անծանօթ են) շատ յաճող սնաւորում, որ ամբողջութեամբ զայն հանդիսիչ եւ գրաւիչ կը դարձնէ՝ գիտողին:

Սեւանի խոյակները դարձմալիօրէն բուրովին կը տարբերի՝ իրենց ժամանակակից շրջանէն մեզի ծանօթ քարէ հայկական

խոյակներէն, թէ՛ ձեւով եւ թէ՛ գարգառումով: Խոյակի գլուխը՝ համեմատելով քարէ խոյակներուն՝ շատ լայնա՛խտ է Զարդաձեւերը չունին քարէ խոյակներուն ցծերու եւ կազմութեան խոշորութիւնը: Ընդհակառակը, քիչ մը շատ մա՛րամառնալ են (6): Փորագրութիւնը կատարուած է խղճմտանքով եւ առանց նկատի առնելու պահանջուած երկար ժամանակը: Ներքութիւնը որով գլուխ հանուած է զործը, յո՛ւստի փայտափորագրութեան համար յանգրգնութեան կը հասնի: Սեւանի խոյակներու ծառաքանդակները իրենց ձեւով հետաքրքրական կերպով Ախթալայի եկեղեցւոյն նուրբ քարաքանդակ ծառաձեւերը կը յիշեցնեն, միայն թէ Ախթալայի քարի վրայ քա՛ղակուածները ոչ աւելի կանուխ՝ քաշ ԺԱ. դարը:

Դարձեալ դարձմալի է որ Սեւանի եւ Տաթեւի այս հնադարեան փայտեայ խոյակները յիշեցնող խոյակներու չենք հանդիպիր մեր զբնագրական: ճո՞ի դանձարանին կանոնադաւաններուն համար դարձած: Լած խոյակներուն մէջ: Նոյն ատեն խոստովանիմ որ ընդհանուր պրպտում մը չեմ կատարած այս մանրամասնութիւնը ստուգելու համար:

Այսքանով ալ կ'աւարտեմ փայտեայ խոյակներու մասին իմ բնիկըս:

(6) Հաւանական կ'երեւի որ փայտաճաղակ խոյակներ Հայոց մօտ զարգացած էին բայրազիմ սովորական քարաճաղակ խոյակներէ: Նիւթիմ պատմաւ ըստ երեւոյթիմ փայտեայ խոյակները պէտէր քար տաքերը անդունձով կիրարկուէին ճարտարագիտութեան մէջ, քան թէ քարէ խոյակներ:

(Շար. 1)

Յ. ԳԻՒՐՏԵԱՆ